

RÁKÓCZI A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN.

AMIKOR Rákóczi Ferenc hűséges árnyéka, Mikes Kelemen ura halála után Mária Teréziához hazatérésért folyamodott, a nagy királyasszony így válaszolt: Ex Turcia nulla redemptio! Törökországból nincs hazatérés! S csodálatos! Mintha ez a tilalom nemcsak a bujdosók fizikai hazatérésére lett volna érvényes, hanem még emlékezetükre is. Mikes leveleskönyve igaz megjelenik a XVIII. század végén, de a magyar irodalomból és költészetből mintha még jó hosszú időre ki lett volna tiltva Rákóczinak és felkelőtársainak alakja. A szatmári békekötés után felnövekedett nemzedék lojális levegőt szív magába. Nem a forradalom, hanem az uralkodóházhoz való hűség az eszményképe. De még a Bessenyeivel újraéledő irodalom sem fordul Rákóczi alakjához. Epikai és drámai költőink képzeletét inkább foglalkoztatják a honfoglalás haditényei, inkább merengenek a régi magyar nemesi életnek az új köznemesség eszményeihez módosított hangulatain, inkább lelkesednek a török-tatár harcokban kilobbanó magyar virtus epizódjain és szívesebben kápráznak el az Árpádok, Nagy Lajos és Mátyás király uralkodásának esztendeiben ragyogó nemzeti gloire napsugarától.

Csak majdnem félszázaddal a Bessenyei-féle mozgalom első jelentkezése után s több mint egy századdal a szatmári békekötés után sóhajt Rákóczi felé a magyar irodalom Kölcsey Ferenc *Fejedelmünk, hajh!* kezdetű költeményében (1817). Pár évre rá Vörösmarty Mihály egy, még inkább ifjúkori kísérletnek számító versében (*Rákóczi Bercsényinél Lengyelországban*, 1823) emlékezik meg a fejedelemről. Vörösmarty másik költeménye, *Mikes bűja* (1826) azonban már pompásan hömpölygő hexameterekben adja Mikes szájába a Rákóczi emlékezetéhez fűződő magyar bánatot:

Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé.

A reform-nemzedék romantikusainak ez már fájdalmas tilalom. Az előtük járt egy-két emberöltő nem is *akarta* még Rákóczi «tiltott» nevét zengeni.

A sóhajtás Rákóczi neve és emléke felé a közelgő forradalom előszelében és a 48-as szabadságharc viharának közepette azután szellemidézéssé erősödik. Petőfi *Szent sír* (1847) c. költeménye már emelt hangon szól a kuruc fejedelemről, *Rákóczi-ja* (1848) pedig már a nagy felkelővezér szellemkézébe nyújtja az új magyar szabadságmozgalom zászlaját. A *Rodostói temető*-ben (1848) Arany János is Buda ősi várába idézi a sírból kelő Rákóczi Ferencet és bajnoktársait, *Rákócziné* (1848) c. balladájában pedig forradalmi hévvel izgat Bécs hitszegő megbízhatatlansága ellen.

Ezekkel a valóban megírt költeményekkel majdnem egyforma érdekesgű Petőfinek és Aranynak az a terve, hogy Rákócziról népies eposzt írjanak. Petőfi egyik levelében így szól a *Toldi*-val arrivált Arany Jánoshoz: «Azt kérdeled leveledben, hogy nem lenne-e chimaera a népi szellemben és nyelven írt komoly eposz? Meghiszem, hogy nem; és nagyon jól teszed, ha minél előbb belé kapsz. Csak királyt ne végy hősödnék... Nekem ily eposz már régi eszmém, hőseim Trencsényi Csák Máté és Rákóczi. Az a szerencsétlenségem, hogy egyiket is, másikat is agyonütné a censura...» Arany így felel

rá: «Csák és Rákóczi — sőt Dózsa is — megfordult az én fejemben; de ott a nagy bökkenő, a censor óna».

A censor óna azonban egy darabig pihent, hogy azután még vastagabban fogjon. A forradalmi szabadság-intervallum azonban módot adott Szigligeti Edének *Rákóczi Ferenc fogsága* c. darabja megírására. A mű a szabadságharc megindulásakor adatott először a Nemzeti Színházban. Színes, színpadias képekben vonult el a közönség szeme előtt Rákóczi alakja: papi nevelkedése, a bécsi udvarral szemben való alakoskodása, Longueval árulása, a börtönből való szabadulása és első jelentékenyebb diadalma. Mennyire közönségének hangulatához szólottak Rákóczinak az utolsó felvonásban a lengyel követhet intézett eme szavai: «A belharc rémitő arcát látja ön itt; s fáj, ha elnézek a vérmezőn, az égő falvakon s az elpusztult határokon, és velők sírok, ha hallom az árvák és özvegyek sirlalmait. De az önvádtól megment a jogérzet. Azok fejére szálland átok, kik e kétségbeesett hazát fegyvert fogni kényszeríték, ha csak gyáván pusztulni nem akart a föld színéről...» Erre a lelkes szónoklatra egyszerre csak hozzák az örvendetes hírt, hogy Tokaj kitűzte a fehér lobogót, mire a darab — ismét a meginduló magyar szabadságharc felé biztatásul! — Rákóczi e szavaival végződik: «Úgy hát kergessük a szerencsét, míg el nem fut szemünk elől!» Rákóczi-induló, esetleg görögtűz, riadó taps, függöny legördül! — nem, ennél sokkal több! Egy korabeli híradás szerint a nézők felugrának s oldalukhoz kapkodnak, mintha a kardot keresnék ottan.

Szigligeti darabja egyike azoknak az irodalmi megnyilatkozásoknak, amelyek a legtöbbet tettek Rákóczi alakjának népszerűsítésére.

A magyar irodalomban meginduló Rákóczi-kultusz azonban kényszerű visszaesést szenved a szabadságharc bukására következő abszolutisztikus évek alatt. Ismét nemigen volt tanácsos Rákóczi alakját a magyar nemzet képzelete elé felrajzolni. Legalább is forradalmi célzattal nem! Kevés Rákóczi-költemény termelt tehát ebben a korban, színdarab, regény pedig egyetlenegy sem.

Az ötvenes években csak három említésreméltóbb ilyfajta költemény jelent meg. Balogh Zoltántól *Rákóczi búcsúja* (1856), Tompa Mihálytól *A fogoly* (1858) és Lévay Józsefnek méltán népszerűvé vált *Mikes-e*. Amikor azonban az abszolutizmus nyomása a külföldi osztrák vereségek következtében kissé engedni kezd, Rákóczi alakja újra egyre sűrűbben jelentkezik a magyar költészetben. Ekkor lendül neki Thaly Kálmán kurucrajongása is, amely eleinte Thököly—Rákóczi szájába adott archaizáló hangú verses szólamok megírásában jelentkezik.

A nagy felkelővezér alakjának a közönség szélesebb rétegei közt való népszerűsítésére azonban ebben a korban nem elsősorban ezek a költemények voltak erős hatással, hanem Jósika Miklósnak *II. Rákóczi Ferencz*-ről szóló regénye, amely a maga romantikus epizódjaival, tarkán felsorakozó fordulataival nagyon kedvelt olvasmány lett.

Ez a hatkötetes történeti regény, vagy jobban mondva regényes történet, 1861-ben jelent meg, de mint előszavából és a mesébe szőtt egypár nyilatkozatból megtetszik, írója már 1847-ben belekezdett. Rajta van hát mind a 48-as idők előfuvalma, mind pedig az abszolutizmus nyomásától szabadulni kezdő kor szellemnyoma.

A szerző szándéka célzatos. A mult históriai fordulatainak elbeszélése közben sűrűn kiszól korának problémáira. Van itt tiltakozás a német beolvasztási törekvések ellen, van propaganda a magyarországi nemzetiségek egy közös hazafias eszmében való összeforradása irányában, vannak lelkes

retorikus mondatok a magyar szabadságszeretetről, sőt a szatmári békekötéssel kapcsolatban éles vágást mér a szerző Görgey felé is.

Rákóczi alakja ebben a regényben kezd olyan körvonalakat öltetni, amelyek azután hagyományszerűen rögződnek irodalmunkban. Nemes, nagyszívű ember, forrólelkű hazafi, bátor, előkelő fellépésű, megbocsátó szívű, lovagias és kissé pompakedvelő. Csak talán egy lényeges vonás az, ami a történelem Rákócziójából nincs meg a regényben. A szerző nem emeli ki eléggé hőségének mély vallásosságát. Ezzel a negatívummal persze kora liberális hangulatának hódolt. A regény t. i. éppen annyira izzik a jezsuiták elleni elfogultságtól, akárcsak Szigligeti darabja. (Kellio atyáról pl. nem átal Jósika ilyent mondani: «Buzgó jezsuita, de becsületes ember volt».) Persze, ha Rákóczi vallásosságát erősebben kiemeli, a jezsuitákat mint nevelőit sem támadhatta volna ilyen erősen.

A mű Rákóczi életét aránytalan kompozícióval dolgozza fel. Körülményes szélességgel festi ifjúkorát s a felkelés megindulását, I. József trónralépésével azonban hirtelen vázlatossá válik, a bujdosás rajzára meg már alig szán egypár nyomtatott lapot.

Ahol azonban Jósika regénye szinte érthetetlenül megszakad, egyik tanítványa, a valaha nagyon népszerű P. Szathmáry Károly éppen onnan szövi tovább Rákóczi történetének fonalát *A bujdosók* c. regényében. Ez a mű már megjelenésének dátumával is — 1862! — szinte folytatás képen csatlakozik Jósika regényéhez.

A kétkötetes mű ott kezdi az elbeszélést, amikor Rákóczi a maga közelebbi híveivel elhagyja Magyarországot. A francia és a török földön töltött évek alkotják a mese keretét. A fejedelmen kívül nagy szerep jut benne Mikesnek s a Rákóczi-korszak dalos asszonyhőségének, a kuruc «orléansi szűznek», Lozsárdy Zsuzsannának.

Rákóczi alakja itt is nagyjában azonos azzal a portréval, amelyet Szathmáry mestere, Jósika festett róla. Csak mintha hazaszeretetének áldozatossága emelkednék ki erősebben.

A politikai tendencia kisebb térre szorul, mint Jósika regényében, de azért a szatmári béke és a világosi fegyverletétel közötti párhuzam itt is Szatmár javára dől el, s a hatalom bécsi uraihoz itt is intéztetik egypár intő szó, hogy csak abban a nemzetben lehet megbíznia az uralkodónak, amely a maga ősi jogaihoz is hű marad.

Legérdekesebb azonban Rákóczi tragikus dilemmájának rajza, amikor török földre érve a pogánnyal kénytelen szövetkezni a keresztény Európa ellen. A szultán előtt azonban olyan tapintattal és méltósággal képviseli keresztény hazája érdekeit, hogy a pogány császár így szól felőle a fiának: «Nagy és derék férfiú ez, de éppen ez az, mi az ő és a mi szerencsétlenségünkre szolgál. Nagyobb ő, hogysen eszközül lehessen használni; nagyobb, hogysen valaha magát és nemzetét boldoggá tehesse».

Szándékosan ejtettünk több szót erről a két regényről, mint ahogy esztétikai értékük indokolná. Nézetünk szerint Rákóczi alakjának népszerűsítéséhez és a nemzeti közvéleményben való eszményített kialakulásához Szigligeti darabján kívül a leghathatósabban ezek a művek járultak hozzá.

Az elnyomatás enyhülése, majd teljes megszűnése után a Rákóczival foglalkozó szépirodalmi műveknek se szeri, se száma. Nem is törekszünk hát valamennyinek felsorolására, csak egy-két kiemelkedőbb vagy jellegzetesebb megnyilatkozásra akarunk fényt vetni.

A kiegyezést közvetlenül megelőző esztendőben jelenik meg — nyilván *A bujdosók* c. regény egyik motívumának hatása alatt — Szász Károlynak *Losárdy Zsuzsanná-ról* szóló hat énekes költői elbeszélése, amelynek Rákóczi is egyik főszereplője.

Nagy érdeket keltenek Thököly és Rákóczi alakja iránt Thaly Kálmának a kuruc korbeli költői termékeket tartalmazó gyűjteményei, különösen az *Adalékok a Thökölyi és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez* (1872). Hogy ennek a gyűjtésnek több darabja magának Thaly-nak szerzeménye volt, azt az a korszak nem vette észre, s csak a jelen század filológiai kutatásai tisztázta.

A kiegyezés után a magyar középosztályban egyre erősödő «függetlenségi és 48-as» szellem is kedvezett Rákóczi alakjának s az egyre fényesebb színekben látott kuruc korszaknak. Érthető tehát, hogy költőink között olyan is akadt, aki Petőfi és Arany Rákóczi-eposz tervét akarta megvalósítani. Az akkoriban eléggé ismert Balogh Zoltán húsz énekes hőskölteményben zengi meg a nagy szabadsághős alakját és élettörténetét. Művéből azonban csak töredék jelent meg, az is csak halála után. (Pesti Hírlap, 1880 dec. 5.)

Természetes, hogy a magyar közönség legnépszerűbb írója, Jókai Mór is szívesen nyúl regénytemáért a kuruc világba. *Szeretve mind a vérpadig* (1882), *A lőcsei fehérrasszony* (1885) és *Rákóczi fia* (1892) a legnevezetesebbek ebből a korból vett munkái között. Különösen az elsőben ragyog Rákóczi alakja nagy fényességgel, ahol Jókai a maga fantáziájához híven különös kedvvel rajzolja a fejedelem megjelenésének külső dekoratív voltát is.

Jókai leleménye lépteti be Rákóczi környezetébe Czinka Pannát is, holott ennek a muzsikus cigányleánynak történetileg semmi köze sincsen Rákóczihoz, hiszen a nagy fejedelem már török földön élt, amikor ő még-csak megszületett s csupán nagyapja volt Rákóczinak cigánya. Jókai után egy sereg szépirodalmi munka követi el ezt a költői anachronizmust.

A századforduló felé egyre szaporodnak a Rákóczival foglalkozó költői művek. A jellegzetesen szavalásra alkalmas versek közül különösen Váradi Antal *Rákóczi Ferenc Rodostón* c. költeménye szerepelt sokszor id. Ábrányi Kornél zenekíséretével a hangversenyek dobogóján.

Rendkívüli mértékben hozzájárult a kuruc témakörnek és hangulatoknak elterjesztéséhez Káldy Gyulának nótáskönyve, az 1892-ben megjelent *Kurucdalok Thököly és Rákóczi korából* c. gyűjtemény. A nemzeti közvélemény éppen olyan kritikátlansággal fogadta el valódi kurucoknak ezeket a későbbkori dallamokat, akárcsak Thaly hamisítványait.

Ebben az időtájban jön divatba a rekonstruált tárogató is, amelynek hangjai mellett különösen a milleniumi ünnepségek idején terjednek el ezek a «kurucdalok». A millenium évében kerül színre óriási tetszés mellett a Népszínházban Verő György látványossága, az *Ezer év* is, amelynek Rákóczi képe (Czinka Pannával!) különösen gyűjtőhatású volt.

Thalytól és Káldytól ihletve ugyancsak 1896-ban szerez Endrődi Sándor is egy egész ciklus kuruc tárgyú és hangú dalt, amelyek a maguk könnyed dallamosságával igen népszerűekké váltak.

Ezek a kurucvonalkozású irodalmi megnyilatkozások egymásba fonódnak ifj. Bokor Józsefnek 1899-ben a Népszínházban bemutatott *Kurucfurfang* c. történeti népszínművében, ahol az ügyes szerző Káldy Gyula gyűjtését és Endrődi Sándor kuruc utánérzéseit egyformán felhasználja.

Az irodalom levegője most már szinte telítve van Rákóczival és kurucival. Rákóczi hamvainak hazahozatalára irányuló törekvés, majd Rákóczi sza-

badságharca kitörésének 200-ik évfordulója, végül pedig a porladó csontok visszahozatalát elrendelő királyi kézirat s maga az ünnepélyes hazaszállítást mind-mind egyre jobban a nagy fejedelem iránti rajongással töltik meg a magyar közvéleményt s vele együtt az irodalmat is.

Az új század első évtizedének tömérdek Rákóczi-vers költői közül hadd legyenek megemlítve Harsányi Kálmán, Lampérth Géza, Szabolcska Mihály és Ábrányi Emil. A Rákóczival foglalkozó színdarabok közül legnagyobb hatású volt Herczeg Ferenc *Ocskai brigadéros*-a (1901), amelynek nagy népszerűségét nem tudta csökkenteni az igazságtalanul felharsanó vád sem, amely a darabot kegyeletlennek hirdette. Az *Ocskai brigadéros*-nak mintegy epilógusa az ugyancsak Herczeg Ferenc tollából eredő s ugyancsak a Vígszínházban játszott *Bujdosók* c. egyfelvonásos is (1906). Ebben az időtájban ír Telekes Béla is egy *Rákóczi*-drámát, akkortájt kerül színre Berczik Árpádtól *Kurucok Párisban* (1902), Géczy—Lampérth *Rodostó*-ja (1902), Rákosi Viktornak Rákóczi Józsefről szóló *Oroszlánköltyök* című színműve, s ekkor készül Zichy Géza *Rákóczi*-operatrilógiája is.

A világháború előtt tűnnek fel Ady Endre költeményei között a forradalmian keserű kuructémájú versek. A világháborúban pedig a magyar katonák ajkán újraélednek Endrődi kurucnótái.

Trianon után a nemzeti tragédia s a magyar sors tragikumának árnyékában újra megjelenik Rákóczi fényes és szomorú alakja. Voinovich Géza *Rákóczi*-ja (1923) krónikás hűséggel vonultatja el a fejedelem életét a Nemzeti Színház közönsége előtt, természetesen nem kerülve egyes irreleváns vonatkozásokat sem. A legutóbbi évek drámái közül Rákócziról szól Somogyvári Gyula egyfelvonásos *Virágember*-e is. (1933. Nemzeti Színház.)

A modern magyar regényirodalom is szívesen fordul Rákóczi alakjához. Pálffyné Gulácsi Irén *Pax vobis*-a széles forrástanulmányok alapján készült. Nagyjában ő is a magyar irodalomnak hagyományos ideális Rákóczi-portróját festi, de mintha előzőinél nyomatékosabban hangsúlyozná Rákóczi egyéniségének fascináns hatását. Még nagy ellenfelére, Pálffy Jánosra is — aki pedig tragikus álmodónak tartja — ellenállhatatlan varázst gyakorol a fejedelemmel való személyes találkozás. A Rákóczi szerelmi életéről szóló történeti mozzanatokot Gulácsy Irén nagy regényírói tapintattal adja mintegy pletykaképpen a Rákóczit nem kedvelő Koháry Juditnak szájába.

Rákóczi halálának második centenáriumát bevezetve jelent meg Komáromi János elégikus hangú *Zágon felé* c. regénye, ahol a főhős Mikes mellett Rákóczi is fontos szerepet játszik. A centenáris évnek jelentős irodalmi ígérete Herczeg Ferencnek most készülő Rákóczi-regénye.

* * *

A nagy fejedelemmel szemben a magyar irodalom megtette hát a maga kötelességét. Alakját nem rajzolta ugyan túlságosan differenciáltnak, de a nemzet tudatába és képzeletébe egy nemes lélek arcvonásait kitörölhetetlenül beleégette. A magyar irodalom érdeme, hogy Rákóczi a nemzet szívében betöltötte rendeltetését, amely egyik róla szóló regényünk szerint abban áll, «hogy elveszítse hazáját, de megmaradjon a haza firmamentumán égi jelnek, őtestamentumi égi lajtorjának, amelyről árva fajtája mindig felkapaszkodhasson a csillagok közé, ha népek tengerrengésében kiszaladóban van alóla a kis magyar sziget».